

-a/-e vagy -ja/-je?

1. A két birtokos rag megoszlására vonatkozó szabályszerűségek megállapítása régóta okoz fejtörést nyelvészeinknek. A legfőbb probléma valószínűleg az, hogy változásban lévő jelenségről van szó, s ilyen esetben értelmesebb a változást szabályozó tendenciák megállapítására, nem pedig 'statikus' szabályok megfogalmazására törekedni. A jelenség természetéből adódik, hogy pontos szabályszerűségek megállapítása lehetetlen. Ezt a régi felismerést kívánja a jelen dolgozat az újabb morfológiai elméletek fényében újrafogalmazni s újabb szempontokkal kiegészíteni.

2. Vizsgálódásainkból kizárjuk azokat az eseteket, amikor a *j*-s alak kötelező vagy amikor lehetetlen. Tudjuk, hogy a magánhangzóra végződő tövek után *-ja/-je* szerepel, az affrikátákra, szibilánsokra és palatálisokra végződő tövek után pedig *-a/-e*.¹

A két szabály így írható fel:

$$(1) \quad \emptyset \rightarrow -ja/-je / V_$$

$$(2) \quad \emptyset \rightarrow -a/-e / \left\{ \begin{array}{l} \text{szibiláns} \\ \text{affrikáta} \\ \text{palatális} \end{array} \right\} _$$

Az (1) szabály alól nincs kivétel, a (2) azonban kevésbé szigorú (a szabály alól kivételek például *pereputty-ja*, *pitypalatty-ja*, *ramaty-ja*, *sárkány-ja*, *gisz-je*). A két szabály erősségében megnyilvánuló különbséget az magyarázhatja, hogy az (1) szabály által lefedett esetekben a *j* megjelenése fonológiai szabály eredménye, a (2) szabály hatókörébe eső esetekben pedig a *j* hiánya egy morfofonológiai szabály hatásának tulajdonítható.² Más szóval, a magánhangzóra végződő töveknél a *j* elem a magánhangzó és az *-a/-e* rag közti

¹ A jelen tanulmány sokat köszönhet Papp Ferenc ide vonatkozó fejtegetéseinek. Vö. Papp 1975. 109–163. Papp-pal sokszor ellentétes nézeteimet részletesen kifejtem Kiefer 1986-ban. Adataim jó részét is Papp 1975-ből merítettem.

² A fonológiai és morfofonológiai szabály megkülönböztetésére vonatkozóan vö. például Dressler 1985.

hiatust pótolja. Ezzel szemben régi nyelvtanaink tanúsága szerint a szibilánsok, affrikáták vagy palatálisok után a *-ja/-je* rag eredetileg „nyomósító változást” idézett elő, tehát *perec-je* → *perecce*, *inas-ja* → *inassa*, *olaj-ja* → *olajja*, *bárány-ja* → *báránnya*.³ A tövégi mássalhangzó megnyúlása a *j* teljes hasonulásának köszönhető. Ez a hasonulás morfofonológiai szabály volt éppúgy, mint ahogy a mai magyar nyelvben is morfofonológiai szabály a felszólító mód *j* jelének teljes hasonulása a szibilánsra, affrikátára vagy palatális hangra végződő igei tövek esetében. A „nyomósító” változás megszűnése után jön létre a (2) morfológiai szabály. Így értelemben tehát (2) egy régebben működött morfofonológiai szabály következménye.

3. A (2) szabállyal le nem fedett tövek kisebb-nagyobb mértékben ingadoznak a *j*-s és az anélküli ragok között. A *j*-s ragok azonban a *j* nélkülieknél termékenyebbek, ami a következőképpen igazolható.⁴

(a) A *j*-s ragok kiszoríthatják a *j* nélküli ragokat, ennek fordítottja azonban nem állhat elő. Így például a korábbi *föld-e*, *vad-a* helyett ma már szinte kizárólagosan a *föld-je*, *vad-ja* alakok a használatosak.

(b) Az új idegen szavak többnyire *-ja/-je*-t kapnak: *szputnyik-ja*, *röntgen-je*, *magnetofon-ja*, *radar-ja*, *chip-je*.

(c) A nem létező, de potenciálisan lehetséges szavak (az ún. „nonsens” szavak) *-ja/-je*-t kívánnak: *mull-ja*, *kib-je*, *taráb-ja*, *megéd-je*.

(d) A gyermek nemcsak hogy a *-j*-s alakokat tanulja meg előbb, hanem ezeket az alakokat akkor is használja, amikor a norma a *j* nélküli alakokat kívánná: *mell-je*, *váll-ja*, *ablak-ja*, *szék-je*.

(e) Kisebb hibának számít, ha *-a/-e* helyett *-ja/-je*-t használunk, mint ennek a fordítottja: *kuruc-ja* a *kuruc-a* helyett és *szépség-je* a *szépség-e* helyett szemben a szinte érthetetlen *lomb-a* a *lomb-ja* helyett vagy az ugyan-csak igen zavaró *bárd-a* a *bárd-ja* helyett.

Az (a)-(e) jelenségek nemcsak azt mutatják, hogy a *j*-s alakok a termékenyebbek, hanem azt is, hogy egyértelműbbek, azaz világosabban jelzik a 3. szem. birtokos rag funkcióját.⁵

De vajon mi lehet a *j*-s alakok terjedésének az oka? A szavak morféma szerinti tagolódását többféle tényező zavarhatja. Így a szavak „morfortaktikailag” a transzparencia különböző fokát mutathatják. Morfortaktikailag a legtranszparensőbbek azok a szavak, amelyeknél a morfémahatárok szótaghatárokkal esnek egybe, s nem működik olyan fonológiai szabály, amely a

³ Vö. Papp 1975. 111–119.

⁴ Vö. Wurzel 1984. 72–73.

⁵ Az ún. természetes morfológia terminusában a *j*-s alakok a „természetesebbek” vagy „normálisabbak”. Vö. Wurzel 1984. 73–78.

szóban forgó morféma szerinti tagolódását megzavarná. Valamivel alacsonyabb fokú morfortaktikai transzparenciát találunk azoknál a szavaknál, ahol a morféma szerinti tagolódás nem esik egybe szótaghatárokkal, más fonológiai szabály azonban nem zavarja a morfológiai szerkezet transzparenciáját. A morfortaktikai transzparencia még egy fokkal alacsonyabb abban az esetben, ha a szótagszerkezetet megadó fonológiai szabályon kívül a morfológiai szerkezet transzparenciáját más fonológiai szabály (például asszimiláció) is befolyásolja. A morfortaktikai transzparencia teljes hiányát tapasztaljuk a szuppletivizmus esetén.⁶ Könnyű most már belátni, hogy a *j*-s alakok általában a szavak teljes morfortaktikai transzparenciáját biztosítják. Ha a morfémahatárt +-szal, a szótaghatárt pedig \$-ral jelöljük, akkor a különféle tagolódásokat így írhatjuk fel.⁷

(3)	barac\$ka	galam\$ba	barack\$ja	galamb\$ja
	barack+a	galamb+a	barack+ja	galamb+ja
	aszta\$la	szék\$ke	asztal\$ja	szék\$je
	asztal+a	szék+e	asztal+ja	szék+je

(3)-ból világosan kitűnik, hogy a *j*-s alakokban a morfémahatárok szótaghatárral esnek egybe, a *j* nélküli alakokban azonban nem. Mármost a morfortaktikai transzparencia hierarchiája lehetővé teszi a morfológiai változások irányának előrejelzését: a morfológiai változás iránya a magasabb morfortaktikai transzparencia irányába mutat. Ezt a tendenciát természetesen más tényezők is befolyásolhatják, sőt visszajára is fordíthatják. Ennek ellenére, úgy tűnik, a morfortaktikai transzparencia elve az esetek többségében kielégítő magyarázatot szolgáltathat a *j*-s alakok terjedésére. Ezt az alábbiak is igazolni látszanak.

4. Említettük már, hogy az idegen szavaknál általában a *j*-s alakok jelennek meg. Íme néhány további példa: *film-je*, *farm-ja*, *drill-je*, *klaun-ja*, *gap-je*, *dizel-je*, *oxigén-je*, *benzin-je*. Fogalmazzuk meg ennek alapján a következő szabályt!

(4) A [+Idegen] jeggyel ellátott főneveink a *j*-s alakot követelik meg.

A (4) szabály közvetlen következménye a *-ja/-je* termékenységre vonatkozó megállapításunknak.

A két birtokos rag megoszlásával kapcsolatban feltűnik, hogy két más-salhangzóra végződő töveink túlnyomó többségében a *-ja/-je* jelenik meg. A már említett *barack-ja*, *galamb-ja* alakokon kívül ezt mutatja többek között a *kert-je*, *csont-ja*, *hang-ja*, *fánk-ja*, *gond-ja* is, s természetesen a (4)

⁶ A morfortaktikai transzparenciára vonatkozóan vö. Schaner–Wolles–Dressler 1986.

⁷ Egyszerűség kedvéért a tagolásnál csak az utolsó szótagot, ill. morfémat jelöljük.

szabályból adódóan az összes idegen eredetű ide tartozó tövünk is *-ja/-je-t* kap: *film-je, taft-ja, seft-je* stb. Ugyanez a megállapítás érvényes a hosszú mássalhangzós tövű főnevekre is. Elegendő, ha egyetlen példa bemutatására szorítkozunk. Az *-ll-re* végződő főnévi töveink túlnyomó többsége jövevény-szó: *futball-ja, modell-je, akvarell-je, bagatell-je* stb. Van azonban néhány ősi szavunk, amelyek e szabály alól kivételt képeznek, s *-a/-e-t* kapnak, például *áll-a, váll-a, mell-e*. Hasonló a helyzet a többi hosszú mássalhangzóra végződő tónél is.

Egyébként mindkét esetben, tehát mind a két mássalhangzóra végződő töveknél, mind pedig a hosszú mássalhangzóra végződőeknél a *j-s* alakok biztosítják a magasabb morfológiai transzparenciát. Az, hogy a hosszú mássalhangzóra végződő tövek ennyire kedvelik a *j-s* alakokat, egyáltalán nem meglepő. A *j* nélküli alakoknál ugyanis a morfológiai transzparencia igen alacsony fokú lenne. Hogy a fenti példáknál maradjunk, a hosszú tövégi mássalhangzó miatt bizonytalanná válik a szótagszerkezet: *mode\$llje* vagy *model\$le* vagy *modell\$e*? Más okokra vezethető vissza a *j-s* alakok terjedése a két mássalhangzóra végződő töveknél. Ezek a tövek egészükben lényegesen ritkábban fordulnak elő a magyarban, többnyire későbbi fejlődés eredményei vagy idegen eredetűek. Megfigyeléseink alapján a következő szabály fogalmazható meg:

(5) $\emptyset \rightarrow -ja/-je / CC \text{ ---}$

A szabály alól két töcsoport képez rendszerszerű (tehát nem véletlenszerű, miként fentebb a *mell, váll, áll* esetében) kivételt az (5) szabály alól.

(5) Az egyik csoport a CV-re végződő töveket tartalmazza: *terv-e* (és nem *terv-je*), hasonlóképpen *érv-e, kedv-e, könyv-e*. Nézzük meg, hogy milyen eredményt adna ebben az esetben a helytelen *j-s* alak.

(6)	ter\$ve	köny\$ve	ter\$vjje	köny\$vjje
	terv+e	könyv+e	terv+je	könyv+je

Nyilvánvaló, hogy itt a *j-s* alak nem növeli a morfológiai transzparenciát. Ezenkívül a *vje* eltér a magyarban megszokott szótagoktól: a *vj* szótagkezdőként a magyarban sehol sem fordul elő. Van azonban egy olyan CV-re végződő tövünk, amely a *j-s* alakot is megengedi, bár itt is általánosabb a *j* nélküli: *konzerv-e* vagy *konzerv-je*. A *konzerv* idegen szó s ezért a (4) szabály hatókörébe is tartozik. Ennél a szónál kevésbé érezzük idegennek a *vje* szótagot. A *konzerv* két alakja jó példa arra, hogy egyes esetekben két szabály hatókörébe is eshet egy-egy szó s ez konfliktushoz vezethet. A konfliktus feloldásának egyik (s a mi esetünkben a leggyakoribb) módja az, hogy mindkét alakváltozatot elfogadjuk.

(b) A másik csoport a változó tövű főnevek csoportja. Például *bokor*~*bokr*-, *titok*~*titk*., *fejedelem*~*fejedelm*-, *ijedelem*~*ijedelm*-. Nézzük meg, hogy mi történne ezeknél, ha a *j*-s alakot megengednénk:

(7)	bok\$ra	fejedel\$me	bok\$rja	fejedel\$mje
	bokr+a	fejedelm+e	bokr+ja	fejedelm+je

A *bokor* esetében a *ja* rag fonotaktikai okokból kizárt, a magyar ugyanis szótagkezdő helyzetben nem tűri meg az *rj* mássalhangzó csoportot. A helyzetet tovább súlyosbítja az előző szótag zárhangja: a magyarban a *-krj*- mássalhangzó kapcsolat semmilyen helyzetben sem engedhető meg. A *fejedelem* esetében a CV tövűekhez hasonló helyzet áll elő: a *mje* szótag ugyan nem lehetetlen fonotaktikailag, de mégis idegen a magyar szótagszerkezetben. A változó tövű főneveknél tehát azért használjuk az *-a/-e* alakot, mert máskülönben vagy fonotaktikailag lehetetlen mássalhangzó kapcsolathoz, vagy pedig a magyartól idegen szótagszerkezethez jutnánk. Az (5) szabályunkat a két kivétel figyelembe vételével a következőképpen módosíthatjuk.

- (8)
$$\emptyset \rightarrow -ja/-je \left/ \begin{array}{l} +N \\ C_1 C_2 _ \end{array} \right.$$

Feltétel: $C_2 \neq V$

N nem változó tövű

Ismert megfigyelés az is, hogy bizonyos képzők és idegen szóvégek szintén a *j* nélküli alakot kívánják meg.⁸ Ezek a képzők és idegen szóvégek többnyire gyakoriak és régóta megvannak nyelvünkben. Ide tartozik például a *-ság/-ség* képző (vö. *jóság-a*, *szépség-e*) és a *-tor* (*tranzisztor-a*), *-er* (*broiler-e*), *-um* (*denotátum-a*) idegen szóvég. Ilyen esetekben nyilvánvalóan nem a tö fonológiai szerkezete a döntő tényező, hiszen fonológiai szempontból a *-ja/-je*-s alak is elképzelhető lenne, sőt növelné a fonotaktikai transzparenciát. Ha ennek ellenére inkább az *j* nélküli alakot használjuk, akkor ez csak analógiás hatásnak tulajdonítható. Analógiás hatás csak olyan testes szóvégnél léphet fel, amely viszonylag gyakori nyelvünkben. Mivel a *j* nélküli alakok az ősbek, az analógiás hatás következtében ezek az alakok nehezebben változnak. Új szavaknál analógiás hatás a ragválasztást is befolyásolja.

Az analógiás hatást a következő szabály fogalmazza meg:

- (9) Legyen V jellegzetes és gyakori szóvég, amelyhez *-a/-e* járul. Ebben az esetben az *-a/-e*-s alakok az analógiás hatás következtében ellenállnak a változásnak, s a V szóvégű újonnan képzett szavak vagy új jövevényszavak szintén *-a/-e*-t kapnak.

⁸ Vö. Papp 1975. 136-139.

is rámutatnunk, hogy a magyarban működik egy asszimilációs szabály, amely a már elért morfológiai transzparenciát ismét 'lerontja'. Például (a) *tét+je* → *téttye* (?*téty\$tye* vagy *té\$tty*), *gát+ja* → *gáttya* (?*gáty\$tya* vagy *gá\$ttya*), (b) *bárd+ja* → *bár\$gya*, *kert+je* → *ker\$tye*. Az első esetben hosszú mássalhangzót kapunk, amelynek nem egyértelmű a (fonológiai) szótagszerkezetben betöltött szerepe, s ezért bizonytalanná teszi a szótagszerkezetet. A második esetben a morféma szerinti tagolódást megcsúfítja a palatalizáció, melynek következtében a morfémahatár nem esik egybe szótaghatárral. Mindezt mutatja, hogy nemcsak a morfológián belül működhetnek egymással ellentétes tendenciák, hanem a morfológiai transzparenciába más „komponensek” (például a fonológia) szabályai is beleszólhatnak. Ez azonban nem változtat semmit azon a tényen, hogy a *j*-s alakok a jelöletlenek, a termékenyek, s a *j* nélküli alakok a jelöltek, a csak korlátozottan termékenyek.

KIEFER FERENC

Irodalom

- DRESSLER, W. U. (1985), *Morphology*. Ann Arbor.
- KIEFER, F. (1986), The possessive in Hungarian: a problem for natural morphology. *ALH* 35: 85–116.
- PAPP, F. (1975), *A magyar főnév paradigmatisz rendszer. Budapest.*
- SCHANER-WOLLES, CH. – W. U. DRESSLER (1986), On the acquisition of agent/instrument nouns and comparatives by normal children and children with Down's syndrome. — A contribution to natural morphology. *ALH* 35: 139–149.
- WURZEL, W. U. (1984), *Flexionsmorphologie und Natürlichkeit*. *Studia Grammatica* XXI. Berlin.

